

és örödlök értelme tartozik. Csak az emlékezet két aspektusa jelent egyértelműen szubjektivitást, a szubjektivitás többi fajtája mind beéri azzal, hogy előkészítse vagy biztosítsa az egyik vonal beilleszkedését a másikba, az egyik vonal keresztesődését a másikkal.

*

Az emlékek megörzödésének helyére vonatkozó kérdés hamis problémafelvetés, azaz egy rosszul elemzett kevéreket előfeltételez. Úgy teszünk, mintha az emlékeknek meg kellene öröködnünk valahol, mintha például az agy képes volna raktározásukra. Az agy azonban egészen az objektivitás vonalán helyezkedik el: semmilyen természetbéli különbség nem állhat fenn közre és a többi anyagi létező között; az agyban csakúgy, mint az általa meghatározott tiszta észlelelben minden mozgás. (És nyilvánvaló, hogy *mozgáson* itt még csak nem is tartással bírót mozgást értünk, hanem ellenkezőleg, a mozgás „egyetlen pillanatbéli vetülete”)⁵ Az emlékezet viszont a szubjektivitás vonalához tartozik. Képtelenséghez vezetne, ha a két vonalat – az agyat mintegy az emlékek tartályaként vagy szubsztrátumaként felfogva – egymással kereszteznünk próbálnánk. Sőt, a második vonal vizsgálata már magában is megmutatná, hogy az emlékeknek nem kell másutt, „a tartamon kívül” megörzödniük. *Az emlékek tehát önmagában öröködik meg.*

Észrevevünk, hogy tiszta formájában a belső tapasztalat – olyan *szubsztanciát* adva a kezünkbe, amelynek lényege éppen az, hogy *tartalmat bír*, és ezáltal szüntelenül egy elpusztíthatatlan múltat hosszabbít meg a jelenben – felment minket az emlékmegörződés helyének keresése alól, sőt, meg is tilja nekünk ezt a kívátsást. Az emlékek önmagában öröködik meg [...] ⁶

Egyébként semmi okunk annak féltételezésére, hogy a múlt valami másban, például az agyban öröködik meg:

ebben az esetben az agynak kellene önmaga megörzödésének képességével rendelkeznie; így az anyag egy állapottának, illetve az anyag egészének tulajdonítanánk azt a képességet, amelyet a tartalomtól megtagadtunk.⁷ Ezzel eljutottunk a bergsoni filozófia egyik legmélyebb, és talán a legkevésbé értett oldalához: az emlékezet elméletéhez. Az anyag és az emlékezet, a tiszta észlelet és a tiszta emlék, a jelen és a múlt között természetbéli különbségnek kell fennállnia, ahogyan az imént megkülönböztetett két vonal között is. Azért olyan nehéz elképzelnünk a múlt önmagában való megörzödését, mert azt hisszük, hogy a múlt már nincs, hogy megszűnt létezni. Ilyenkor összetévesztjük az egyáltalában vett létezőt a jelenléttel. Pedig a jelen *nem létezik*, inkább tiszta keletkezésnek nevezhetnénk, amely mindig különbözők önmagától. Nem létezik, ámbar hat. Nem a létezésben, hanem az aktivitásban vagy a hasznosságban van elemében. A múltról, épp ellenkezőleg, azt kell mondanunk, hogy megszűnt hanni, illetve hasznosnak lenni. Nem szűnt meg azonban létezni. Haszonlatlan, nem aktív, érzéketlen – LÉTEZIK tehát, a szó teljes értelmében: egybeesik a magában való léttel. Nem mondhatjuk, hogy „volt”, hiszen Ő a lét magában-valósága. Ő az a forma, amelyben a lét önmagában megörzödlök (szemben a jelenel; ez az a forma, amelyben a lét elemészi magát és önmagán kívültre kerül). Végső soron a hagyományos meghatározások helyet cserélnék itt egymással: a jelen az, amiről minden pillanatban azt kell mondanunk, hogy „volt”, a múltról pedig, hogy „van”, hogy öröklék van, minden időben. – Ebben áll a múlt és a jövő közti természetbéli különbség.⁸ Ám a bergsoni elmélet

⁷ MM, 290. o., 165–166. o.

⁸ Másutt Bergson azt állította, hogy csak fokozatbéli különbség van hasznos és haszonlatlan lét között: valóban, az észlelet pusztán anyagban különbözik tárgytól, amennyiben csak azt őrzi meg belőle, ami számunkra hasznos (ld. MM, Elisé fejecé); több van a tárgyban, mint az észlelelben, de nincs benne semmi olyanmi, ami más természetel bírna. – Ebben az esetben azonban csak az anyag vagy az észlelt tárgy létéről van szó, *jelenbéli létéről* tehát, amely szűkségekppen csupán fokozatokban különbözik a *hasznosról*.

let ezen első aspektusa értelmeit vesztené, ha nem hangsúlyoznánk, hogy jelentősége túlmutat a pszichológián. Amit Bergson „tisztá emlékezetnek” nevez, az semmiféle pszichológiai létezéssel nem bír. Ezért nevezi Bergson a tisztá emlékezetet *virtuálisnak*, inaktívnak és tudattalannak. Veszedelemes szavak ezek, különösen a „tudattalan”, amely Freud óta elválaszthatatlannak tűnik a pszichológiai létezés egy különösen hatékony és aktív formájától. Össze kell hasonlítanunk egymással a freudi és a bergsoni tudattalant, hiszen Bergson maga is összehasonlítja őket? Azonban már most meg kell értenünk, hogy Bergson a „tudattalan” szó alkalmazásával nem egy tudaton kívüli eső pszichológiai valóságot kíván megjelölni, hanem egy nem-pszichológiai természetű valóságot – a létet, ahogyan az önmagában létezik. A pszichológia szférája végső soron nem más, mint a jelen. Csak a jelen „pszichológiai”, a múlt azonban a tisztá ontológia, és a tisztá emlékezet csakis ontológiai jelentőséggel bír.¹⁰

Idézzünk egy csodálatra méltó bekezdést, amelyben Bergson az egész elméletét összefoglalja: amikor egy elfelejtett emlék után kutatunk,

egy *sui generis* aktusnak vagyunk tudatában, amely által elszakadunk a jelenről, hogy először az általában vett múltba helyezkedjünk, azután pedig a múlt egy bizonyos régiójába: tapogatózó tevékenység ez, amely egy fényképezőgép élesre állításához hasonló. Az emlékek azonban még virtuális állapotban maradt; a megfelelő attitűd felidítésével csak arra készülünk fel, hogy befogadjassunk. Majd apránként megjelenik, mintha valami kód sűrűsödne össze; virtuális állapotából aktuálisba megy át [...].¹¹

Itt is el kell kerülnünk a szöveg pszichologizáló értelmezését. Bergson pszichológiai aktusról beszél ugyan; ám ezt azt aktust azért nevezheti *sui generis*nek, mert nem

⁹ PM, 1316. o., 81. o.

¹⁰ Ezt az aspektust kimerően elemzi J. Hypollite, aki szembehelyezkedik az *Anyag és emlékezet* „pszichologista” értelmezésével. ld. „Du bergsonisme l'existentialisme”, in: *Mercure de France*, 1949. júliusa; és „Aspect divers de la mémoire chez Bergson”, in: *Revue internationale de philosophie*, 1949. októbere.

¹¹ MM, 276–277. o., 148. o.

más, mint egy valódi ugrás végrehajtása. Egy *csapásra* helyezkedünk a múltba, úgy ugrunk bele, mint egy másikkal szembe. ¹² Ugyanúgy, ahogy a dolgokat sem magunkban észleljük, hanem ott, ahol vannak, a múltat is csak ott ragadhajtuk meg, ahol van, azaz önmagában, nem pedig bennünk, a jelenben. Van tehát egy „általában vett múlt”, ami nem ennek vagy annak a jelennek a különös múltja, hanem olyan, mint egy ontológiai elem, örök múlt, minden idő múltja, annak feltevéle, hogy az egyes jelenek „elmúlhassanak”. Az általában vett múlt teszi lehetővé minden múlt létezését. Először is az általában vett múltba helyezkedünk, mondja Bergson: amit leír, az nem más, mint *ugrás az ontológiába*. Valójában a létbe, az önmagában való létbe ugrunk, a múlt magában való létébe. El kell szakadnunk a pszichológiától. Egy ontológiai, emberemlékezet előtti emlékezetről van szó. Az emlék csak az ugrás végrehajtása után, apránként tesz szert pszichológiai létezésre: „virtuális állapotából az aktuálisba jut”. Ott kellett megkeresnünk, ahol van, az érzéketlen létben, és mi segített hozzá apránként a megrestesüléshöz, mi „pszichologizáljuk”.

Fel kell hívunk a figyelmet az ezzel párhuzamos szöveghelyekre is. Bergson a nyelvet is az emlékezethez hasonlóan elemzi. Azt, amit valaki mond nekünk, ugyanúgy értjük meg, mint ahogyan egy emlékre ráálalunk. Az értelme nem a hallott hangokból és az azokhoz kapcsolódó képekből építjük fel, hanem egy *csapásra* az értelem közegebe *helyezkedünk*, majd ennek a közegnek az egyik régiójába. Valódi ugrás ez a létbe. Az értelem csak az ugrás után aktualizálódik a pszichológiailag észlelt hangokban és az azokhoz pszichológiailag kapcsolódó képekben. Az értelem egyfajta transzcendenciájáról és a nyelv ontológiai fundamentumáról van itt szó: különösen fontos ez egy olyan szerző esetében, akiről azt tartják, hogy túlságosan is röviden intézte el a nyelvet.¹³

¹² Az „eleve” kifejezés gyakran fordul elő az *Anyag és emlékezet* másodikkal és harmadikkal fejezetében.

¹³ ld. MM, 261. o., 129. o.; „A hallgató eleve a megfelelő gondolatok közé helyezkedik [...]”

Eleve a múltba kell helyezkednünk – egy csapásra, egyetlen ugrással. Az „ugrás” csaknem kierkegardai gondolatra megintcsak különösnek tűnhet egy olyan filozófusnál, aki a kontinuitás iránti előszeretetről nevezetes. Mi a jelentősége ennek a gondolatra? Bergson nem győzi hangsúlyozni: soha, semmiféle jelendarabkákból nem fogjátok felépíteni a múltat –

az egyszerű és puszta kép csak akkor vezethet el engem a múlthoz, ha tényleg a múltba mentem megkeresni.¹⁴

Igaz, hogy a múlt-ügy jelenik meg számunkra, mintha két jelen közé volna beszorítva: egyik oldalán ott a régi jelen, amely a múlt egykor volt, a másikon pedig az aktuális jelen, amelyhez képest a múltat múltnak nevezzük. Ebből kétféle tévhit származik: egyrészt azt hisszük, hogy a múlt mint olyan csak *utóbb* keletkezik, miután előbb már jelen volt; másrészt, hogy bizonyos értelemben újra felépíthető az új jelenből, amelynek most múltja. Ez a két-
tős illúzió alkotja minden fiziológiai és pszichológiai emlékezet-értelmezés gyökerét. Ennek hatása alatt gondolhatjuk azt, hogy az emlék és az észlelet között csupán fokozatbeli különbség áll fenn. Egy rosszul elemzett keverékben találjuk magunkat. Ez a keverék nem más, mint a pszichológiai realitásként érezt kép. A kép valóban megőrzi valamit azokból a régiókból, amelyekben az általa megrestitett vagy aktualizált emléket megtaláltuk; csak hogy eközben az emléket az aktualizáció során a jelen követelményéhez igazítja, valami jelenbelit csinál belőle. Így a jelen és a múlt, a tiszta észlelet és a tiszta emlékezet között fennálló természetbeli különbség helyére az emlékképek és az észleleti képek egyszerű fokozatbaili különbségeit állítjuk.

Túláságosan hozzászoktunk ahhoz, hogy a „jelen” természetben gondolkodjunk. Azt hisszük, hogy a jelen csak akkor válik múlttá, ha egy másik jelen kerül a helyére. De gondolkozzunk csak: hogyan keletkezhetne az új jelen, ha a régi jelen nem múlna el, miközben jelen

van? Hogyan múlhatna el bármilyen jelen, ha nem volna egyben múlt is, *miközben* jelen van? A múlt sohasem alakulhatna ki, ha nem alakult volna ki már *korábban*, miközben még jelen volt. Ez mintegy az idő alapvető tételezése, és egyben az emlékezet legmélyebb paradoxona is: a múlt egyszerre van jelen azzal a jellel, amely a múlt *egykor volt*. Ha a múltnak meg kellene várnia, hogy megszűnjön lenni, ha nem rögtön és most válna múlttá, „általában vett múlttá”, soha nem lehetne azzá, ami, soha nem lehetne éppen *ez* a múlt. Ha nem keletkezne azonnal, akkor egy későbbi jelen alapján sem lehetne felépíteni. A múlt sohasem alakulhatna ki, ha nem létezne egyszerre azzal a jellel, amelynek a múltja.¹⁵ A múlt és a jelen nem két egymás után következő pillanatot jelölnek, hanem együtt létező momentumokat – az egyik a szüntelenül múló jelen, a másik pedig a múlt: ez szűnet nélkül létezik, de általa múlik el minden jelen. Ebben az értelemben beszélhetünk tiszta múlttól, egyfajta „általában vett múlttól”: nem a múlt követi a jellent, hanem ellenkezőleg, a jelen előfeltételezi a múltat, mint a tiszta feltétel, amely nélkül nem múlhatna el. Más szóval minden jelen saját magára mint múltra utal. Ennek a tézisnek egyetlen párhuzama van: Platon tanítása a *viszsaemlékezésről*. A visszaemlékezés tana is a múlt tiszta, magában való létét feltételezi, egy *ontológiai emlékezetet*, amely az idő folyásának alapjául szolgálhat. Egy újabb pont, amelyen jelentős Platon-befolyás érzékelhető Bergsonnál.¹⁶

¹⁵ Ld. ES, 913-914 o., 130-131. o.: „Azt állítjuk, hogy az emlék kialakulása sohasem utólagos az észlelet kialakulásához képest; azazal egy időben történik [...] tegyük fel, hogy az emlék nem az észlelés során keletkezik; mely pillanatban születne meg akkor, kértedezem én [...] Minél többet gondolkodunk ezen, annál kevésbé értjük, hogyan születne meg valaha is az emlék, ha nem magának az észlelésnek a folyamataiban [...]”

¹⁶ Akkor is erre a pontra kellene hivatkoznunk, ha Proustot és Bergson akarnánk összehasonlítani. Időfel fogásuk szelőségeesen különbözik: de mindkerten feltételeznek egyfajta tiszta múltat, a múlt magában való létét. Igaz, hogy Proust szerint ezt a magában való létet meg is tapasztalhatjuk, át is élhetjük, két időbeli pillanat egybeesésének köszönhetően. Bergson szerint viszont az emlék vagy

A jelen és a múlt együttlétézésének gondolata még egy végső következményt von maga után. Nemcsak a múlt létezik együtt azzal a jellel, amely a múlt egykor volt, hanem, minthogy a múlt önmagában megőrződik (mikorben a jelen elműlik) – az egész múlt, a teljes múlt, múltunk egésze az, ami minden egyes jellel együtt létezik. E minden jelenre kiterjedő együttlétézést a kúp nevezetes metaforája teszi szemléletessé. Ez az együttlétézés viszont végül is feltételezi, hogy magában a múltban is különböző mélységű szintek legyenek, amelyek mindegyike az együttlétézés különféle távolságainak felel meg.¹⁷ Az AB múlt egyszerre létezik az S jellel, de magában foglalja az összes 'A', 'A''B'' s' b' metszeteit, amelyek az S-hez képest mért tisztán ideális távolság illetve közelség fokozatait jelentik. Minden ilyen metszet maga *virtuális*, a múlt magában való létehez tartozik.¹⁸ Minden egyes metszet, illetve minden egyes szint a múlt teljességét, nem pedig csupán egyes elemeit foglalja magában. Csak abban különböznek, hogy minden szint többé vagy kevésbé elereszkedő illetve összesűrített alakban foglalja magában ezt a teljességet. Ez az a pont, ahol a sűrítő emlékezet az emlékeket felidéz emlékezetbe illeszkedik bele, és bizonyos értelemben *felhívja* azt. Éppen ebből következik az, hogy a bergsoni tartamot végső soron nem annyira az egymástrakövetkezés, mint inkább együttlétézés segítségével határozhatjuk meg.

Az *Idő és szabadság*ban a tartamot valóban az egymástrakövetkezéssel határozzuk meg, mivel az együttlétézés a térre utal – amint meghatározzuk az új lehetőségeként is, mivel az ismétlés az anyagra utal. Mélyebb értelemben azonban a tartam csak viszonylagosan tekinthető egymástrakövetkezésnek (mint ahogyan látnunk kellett, hogy csak viszonylagos értelemben oszthatatlan). A tar-

a tiszta múlt nem az átélhető dolgok birodalmába tartozik: még a paramenzia esetében is csak egy emléképet tapasztalhatunk meg.

¹⁷ A kúp metaforája először az *Anyag és emlékezet*ben (MM, 293. o., 169. o.) került bevezetésre; a kúp metszetei a következő helyen szerepelnek: MM, 302. o., 181. o.

¹⁸ MM, 371. o., 272. o.

tam tényleg valós egymástrakövetkezés, ám ez csak azért lehetséges, mert mélyebb értelemben *virtuális együttlétézés*: minden szint, minden feszültség, az összesűrítés és az elereszkedés minden foka együtt létezik benne. Az együttlétézéssel együtt pedig az ismétlést is újra be kell vezetnünk a tartamba. „Pszichikai” ismétlés lesz ez, egészen más fajtájú, mint az anyag „fizikai” ismétlése. A „síkok” ismétlése, nem pedig elemek ismétlése egyazon síkon. Virtuális ismétlés, nem pedig aktuális. Egész múltunk egyszerre játszódik le, kezdődik újra, az általa felrajzolt összes szinten *egyidőben* ismétlődik meg.¹⁹ Térjünk vissza ahhoz az ugráshoz, amelyet akkor hajtunk végre, amikor egy emlék után kutatva egy csapásra a múltba helyezkedünk. Bergson pontosít: először „az általában vett múltba helyezkedünk, azután a múlt egy bizonyos régiójába”. Nem olyan régiókra kell gondolnunk, amelyek a múlt bizonyos elemét tartalmaznák, meghatározott emlékeket rehá, más területekkel ellentétben, amelyek más emlékeket foglalnának magukban. A különböző szintekről van szó, amelyeknek mindegyike múltunk egészét tartalmazza, de többé vagy kevésbé összesűrített alakban. Ebben az értelemben vannak régiók a létben magában is, az „általában vett” múlt ontológiai régiói, amelyek mind együttlétéznek, és mind „ismétlik” egymást.

Látni fogjuk, hogy ez az elmélet újra felveti a bergsoni filozófia összes problémáit. Most elégedjünk meg négy nagy tétel összegezésével, amelyek megannyi paradoxont alkotnak: (1) egy csapásra, egy ugrással helyezkedünk a múlt ontológiai elemébe (az ugrás paradoxona); (2) jelen és múlt között természetbeli különbség áll fenn (a lét paradoxona); (3) a múlt nem követi azt a jellel, amely a múlt egykor volt, hanem azzal egyszerre létezik (az együttlétézés paradoxona); (4) a múlt egésze minden egyes jellel együtt létezik, a maga összességében, az összesűrítés és az elereszkedés minden szintjével együtt (a fizikai ismétlés paradoxona). – Ezek a paradoxonok összetetődnak egymással; mindegyik feltételezi

¹⁹ E metafizikai ismétléstől ld. MM, 250. o., 115. o.; 302. o., 181. o.

a többi: Megfordítva: azok a tételek, amelyekkel ezek a paradoxonok szembel helyezkednek, szintén egészet alkotnak, mégpedig olyan egészet, amely a szokásos emlékezet-elméletekre jellemző. Mert egy és ugyanaz az idő természetére vonatkozó illúzió, ugyanaz a rosszul elemzett keverék hiteti el velünk, hogy újra felépíthetjük a múltat a jelenből; hogy fokozatosan jutunk el az egyiktől a másikig; hogy ezek egymástól való különbsége így adható meg: az egyik előbb van, a másik pedig később; és hogy a szellem tevékenysége ennek összehelyezésében áll (színtek felcserélése, valódi ugrás, rendszerek átalkatása helyett).²⁰

*

Most a következő nehézséggel kell szembenznünk: hogyan tehet szert a tiszta emlék pszichológiai létre? – Hogyan aktualizálódhat ez a tiszta virtualitás? Nos, a jelenből hívó szó hangzik fel, a jelenlegi helyzet követelményei és szükségletei szerint. Végrehajtjuk az „ugrást”, nemcsak az általában vett múlt közegébe helyezkedünk, hanem annak egy meghatározott régiójába, azaz arra a meghatározott szintre, amely egyfajta *visztaemlékezés* sugallata szerint megfelel aktuális szükségleteinknek. Valójában minden szint magában foglalja múltunk egészét, többé vagy kevésbé összesűrített alakban. Bergson hozzátesszi: vannak uralkodó emlékek is, amelyek *kiemelkedő pontokhoz* hasonlítanak, és amelyek minden szinten mások.²¹ Egy angol szót ejtenek ki előttem: a helyzet-

²⁰ Ld. MM, 249–250. o., 114. o. – Bergson kitűnően megmutatja, miért hisztük szükségképpen azt, hogy a múlt *bővebb* a jelen, ha egyszerűen csak *fokozatbéli különbséget* ismerünk el a két között: ld. ES, 914. o., 132. o. („Ha az észlelést erősebb, az emléket pedig gyengébb állapotnak tekintjük, akkor az emlék nem is lehet más, mint legyengített észlelés, és úgy tűnik számunkra, mintha az emlékezetnek ahhoz, hogy felvegyen egy emléket a tudatában, meg kellene várnia, hogy az észlelés emlékké fakuljon. És ezért hisztük, hogy egy észlelésről szólvó emlék nem keletkezhet ezzel az emlékek együt, és nem alakulhat ki vele egy időben.”)

²¹ MM, 309–310. o., 190. o.

től függően más és más szint jön számításba, amikor azt a kérdést kell eldöntenem, hogy melyik nyelvhöz tartozhat ez a szó, vagy azt, hogy ki mondta ki előttem valaha ugyanezt a szót – vagy valami hasonlót kérdést. A helyzettől függően a múlt más és más régiójába fogok belehelyezkedni, más szintet célzok meg, más uralkodó emlékeket fogok keresni. Néha elvétem a dolgot: egy emlék után kutatva egy számomra túlságosan is sűrű és szűk, vagy ellenkezőleg, túlságosan is elereszkedő és tág régióba helyezkedem. Ilyenkor mindent előlről kell kezdenünk, hogy a helyes ugrásra rátalálhassunk – Le kell szögeznünk, hogy ez ugyan finom pszichológiai elemzésnek tűnik, valójában azonban egészen más értelemmel bír. A léttel való rokonságunkra, az egyáltalában vett léttel való kapcsolatunkra vonatkozik, és e kapcsolat változatosságára. A pszichológiai tudat még nem született meg. Megszületik majd, de éppen azért születhet meg, mert itt megtalálja sajátosan ontológiai természetű előfelvetéseit.

Az efféle rendkívül nehéz szövegekkel szembekerülő értelmezőnek szaporítania kell a megkülönböztetéseket, akkor is, sőt, különösen akkor, ha maguk a szövegek a megkülönböztetések helyett azok sugalmazásával is beérlik. Először is nem szabad összekeverniük egymással az „emlék keresését” és a „kép felidézését” (vagy felelevenítést). Az emlék keresése nem más, mint az az ugrás, amellyel a virtualisba helyezkedem, a múltba, a múlt egy bizonyos régiójába, a sűrítés bizonyos fokára. Úgy gondoljuk, hogy ez a keresés az ember, illetve inkább az emlékezet sajátosan ontológiai dimenzióját fejezi ki.

A keresett emlék azonban még virtualis állapotában marad [...]”²²

Amikor viszont egy kép felidezéséről vagy felelevenítéséről beszélünk, egészen másról van szó: az emlékek akkor – és csak akkor – kezdenek aktualizálódni, ha már sikerült elhelyezkednünk azon a meghatározott szinten,

²² MM, 277. o., 148. o.

amelyen honosak. A jelen hatása alatt elvesztjük határsírlanságukat és érzékelenségüket, amely tisztá emlékek közöttük jellemző öket; emlékekükre lesznek, amelyek már felidézhetőek. Aktualizálódnak illetve restet öltönek. Az aktualizációnak számos oldala, állomása és foka van.²³ De ez az aktualizáció (és egyedül ez) alkotja a pszichológiai tudató; ezeken az állomásokon és fokozatokon keresztül. Mindenesetre most már látjuk, miben áll a bergsoni fordulat: nem a jelenről tartunk a múlt felé, az észleletől az emlék felé, hanem a múlttól a jelen, az emléktől az észlelet felé.

A teljes emlékezet két egyszerre lejátszó mozgással felel egy jelenbeli állapot hívására: az egyik mozgás az *áthelyeződés*, amellyel az emlékezet teljes egészében a tapasztalat elé tárul, és egyszerre mind a cselekvés kedvéért többé-kevésbé *összesűrűsödik*, anélkül, hogy részekre oszlana; a másik a saját tengelye körüli *forgás*, amellyel azt a helyzetet *keresi*, amelyben a legelőnyösebb oldalról mutatkozhatna meg.²⁴

Tehát máris eljutottunk az aktualizáció két aspektusához: ez az összesűrűsödéshez vezető áthelyeződés, valamint a megfelelő helyzet felvételéhez szükséges forgás. Kérdésünk a következő: egybemoshatjuk-e ezt a sűrítő áthelyeződést a múlt régióra és szintjére jellemző éltrő fokú összesűrűsődéssel, amelyről az imént ejtettünk szót? A bergsoni szövegkörnyezet látszólag erre bátorít minket, hiszen állandóan felidéz a sűrítő áthelyeződést a küpszelerek, azaz a múlt szintjével kapcsolatán.²⁵ Mégis sok érv szól amellett, hogy bár a kétféle összesűrűsödés között nyilvánvaló kapcsolat van, mégsem szabad összevetésztünk őket. – Amikor Bergson a múlt régióról vagy szintjéről beszél, akkor ezek a szintek nem kevésbé virtuálisak, mint az általában vett múlt; sőt, mindegyikük tartalmazza a múlt egészét, többé vagy kevésbé sűrített alakban, különböző uralkodó emlékektől körülveve.

Az összesűrűsödés foka tehát a szintek közti különbséget fejezi ki. – Amikor viszont Bergson áthelyeződésről beszél, akkor egy olyan elmozdulásra gondol, amely ezen vagy azon a szinten megelt emlék aktualizációjához szükséges. A sűrítő áthelyeződés többé nem két virtuális szint ontológiai különbségét fejezi ki, hanem azt a mozgást, amelynek során egy emlék (pszichológiailag) aktualizálódik, meghozza a neki megfelelő szinttel *egyemben*.²⁶

Hiba lenne azt hinnünk, hogy egy emlékek az aktualizáció során mind jobban összesűrűsödő régiókon kell keresztülmennie, egyre közelebb jutva így a jelenhez, amely a végsőkéig összesűrűsödött pont, illetve a kúp csúcsa. Ez az értelmezés több okból is tarthatatlan. A kúp metaforájában még az igen nagy összesűrűsödést jelző, a csúcshoz nagyon közeli pont is valódi természetbeli különbséget mutat a csúcsal, azaz a jelenbeli szemben, amennyiben nem aktualizálódott. És főként: egy emlék aktualizációjához nem kell szintet változtatnunk; különben az emlékezet működése lehetetlené válna. Mert minden emlékek megvan a saját szintje; az emlék tulságosan is szétarabolt vagy elszórt lenne a tágabb régiókban, tulságosan is összesugorodott vagy elmosódott a szűkebbekben. Ha minden emlék aktualizációjához szintet kellene váltani, akkor az emlékek elvesztenék egyediségüket. Ezért van az, hogy az áthelyeződés mozzanata során az emlék és a hozzá tartozó szint egyszerűen aktualizálódnak: sűrítésre azért kerül sor, mert az emlék képpe lesz, és ezáltal „összeolvad” a jelenbeli. Tehát az emlék az őt meglevenedéshez segítő tudatszinteken halad át – és semmiképpen sem a közvetítő szinteken (amelyek éppen hogy akadályoznák a meglevenedésben).

²³ Valóban, a szintet is aktualizálni kell, legalább annyira, mint az általa hordozott emléket. Ld. MM. 371. o., 272. o. „Ezek a síkok egyébként nem teljesen kész, egymásra helyezett dolgokként adóttak. Inkább virtuálisan léteznek, a szellem dolgaira jellemző létezéssel. Az érelem, amely minden pillanatban az őket egymástól elválasztó távolság mentén mozog, újra megtalálja, illetve inkább szüntelenül újratelemeti őket [...]”

²³ MM, 274–275. o.; 145. o.

²⁴ MM, 307–308. o., 188. o. (Az én kiemeléseim – G. D.)

²⁵ Például az imént idézett szövegben.

Ezért nem szabad összetévesztenünk a *tudat síkjait*, amelyekben keresztülhaladva az emlék aktualizálódik, és a *múlt régiói*, *meiszeleit* vagy *színjait*, amelyekről a mindig virtuális emlék állapota függ. Ezért kell megkülönböztetnünk egymástól az intenzív, ontológiai sűrűséget, amelyben minden szint virtuálisan együttlétezik, összesűrűsödött vagy elereszkedő alakban, és a pszichológiai sűrűséget, amely áthelyeződéssel jár együtt, és amelynek fázisán minden emlékek át kell haladnia a magaszintjéről kiindulva (bármilyen elereszkedő alak jellemző is egyébként), hogy aktualizálódhasson és képpé válhasson.

Másrészt azonban – mondja Bergson – a forgásról sem szabad megfeledkeznünk. Aktualizációjának folyamataiban az emlék nem éri be az őt a jelennel egyesítő áthelyeződéssel, hanem egyben forog is saját tengelye körül, hogy „legelőnyösebb oldaláról” mutakozhasson meg ebben az egyesülésben. Bergson nem mond semmi közelebbit e forgás természetéről. Más szövegekre támaszkodva kell ezért hipotéziseket kialakítanunk. – Az áthelyeződés mozgásában tehát a múlt egy egész szintje aktualizálódik az emlékek együttr. Az egész szint egyetlen oszthatatlan képzetben olvad össze, amely már nem tisztá emléké, de még nem is tulajdonképpeni értelemben vett kép. Ezért szögezi le Bergson: itt még nincs szó arról, hogy az emlék részekre oszlana.²⁷ Az emlék kétségkívül egyedi. De hogyan ébredünk tudatára az emlékeknek, hogyan találunk rá a vele együtt aktualizálódó régióban? Azon oszthatatlan képzetből indulunk ki (Bergson e képzetet „dinamikus sémának” nevezi majd), amelyben az összes aktualizálódófelben lévő emlék kölcsönösen egymásba olvad; e képzetet azután határozott, egymástól különböző állóképekké alakítjuk, amelyek mindegyike egy-egy emlékek felé meg.²⁸ Bergson itt is a „tudat szintjeinek”

²⁷ MM, 308. o., 188. o. („anélkül, hogy részekre oszlana [...]”)

²⁸ FS, 936-938. o., 161-163. o. – Innen a piramis metaforája, amely a dinamikus sémát ábrázolja: „a piramis csúcsától lefele haladunk, egészen az alapjáig [...]”. Világos, hogy ez a piramis nagyon is különbözik a kúpjól, és egy egészen másfajta és egészen más felé irányuló

egymásrakövetkezéséről beszél. A mozgás azonban itt már nem oszthatatlan összetűsödésben, hanem ellenkezőleg: szétesésben, kibomlásban, terjeszkedésben áll. Az emlékről csak akkor mondhatjuk el, hogy aktualizálódott, amikor képpé lett. Hiszen csak akkor „olvad össze” a jelennel, és csak akkor kerül vele ráadásul még egyfajta körforgásba is: az emlékkép az észleleti képre utal, és viszont.²⁹ Innen a „forgás” imént említett metaforája, amely ennek az áramkörnek a bekapcsolását készíti elő.

Íme tehát az aktualizáció két mozgása, az egyik sűrűsödő, a másik terjeszkedő. Látjuk, hogy e mozgások meglepő módon megfelelnek a kúp különféle szintjeinek, amelyek közül egyesek lazán elereszkedőek, mások szorosak. Mert mi menne végbe egy olyan lényben, aki kizárólag az álomban élne? Minthogy az álom olyan jelenbeli állapothoz hasonlít, amelynek a pihenésen kívül nincs egyéb követelménye, és amelynek az „érdeklenségén” kívül nincs egyéb érdeke, minden úgy zajlana le, mintha az összesűrűsödés hiányozna, mintha az emlék és a jelen szélsőségesen oldott kapcsolata a múltnak magának is a leginkább elereszkedő szintjét idézné fel. És megfordítva, mi történe egy gépben? Minden úgy menne végbe, mintha a szétszóródás lehetetlenné vált volna, mintha a képek megkülönböztetésére nem kerülne sor, mintha csak a múlt leginkább összetűsödött szintje létezne.³⁰ Szoros analógia áll tehát fenn a kúp különböző szintjei, és az egyes szintek aktualizációjának jellegzetességei között. *Elkerülhetetlen, hogy a kúp szintjei átjadszba ne kerüljenek az aktualizáció szintjeivel* (innen az előbbieken jelzett kétértelműség). Mégsem szabad összetévesztenünk őket, mert az első téma a magában való emlék virtuális variációira vonatkozik, a másik viszont a számunkra való emlékre, az emlék emlékképpé alakulására, azaz aktualizációjára.

mozgást jelöl. Ugyanakkor egy másik szövegben (FS, 886. o., 95. o.) Bergson a kúp szinonimájaként említi a piramist. Ennek oka a fent említett kétértelműségben rejlik, 60. o.

²⁹ MM, 249-250. o., 114-115. o.

³⁰ E két végletől ld. MM, 294. o., 170. o.

Mi az aktualizálódófelben lévő (képpé alakuló) emlék és az észleleti kép közös kerete? Ez a közös keret a mozgás. Az aktualizáció utolsó mozzanatait kép és mozgás kapcsolatában kell tehát keresnünk, valamint abban a módban, ahogyan a kép egy mozgásban továbbél:

az emlékeknek, hogy aktualizálódhassanak, egy öket segítő mozgásra van szükségük.³¹

Ám ez a segítő mozgás is ketős természetű. – Néha az észlelés az, ami magától értendő módon mozgásba csap át; ilyenkor egy mozgató hajlam, egy mozgató séma hajtja végre – a hasznosság szolgálatában – az észlelet felbontását.³² Észlelés és mozgás e kapcsolata önmagában is elegendő volna egy olyan tisztán automatikusan végbe-
menő felismerés megalapozásához, amelyben az emlékek semmiféle szerepet nem játszanának (illetve, ha úgy tetszik, a pillanatnyi emlékezet biztosításához, amely teljes egészében a mozgató mechanizmusokban lakozna). Az emlékek mindenesetre nagyon is fontos szerepet játszanak a valóságban. Mert abban a mértékben, ahogyan az emlékképek az aktuális észleltre hasonlítanak, szük-ségképpen az észleletnek megfelelő mozgásokba csapnak át, amivel elérik, hogy az megérőstise öket.³³

Most tegyük fel, hogy valami nehézség lép fel ebben az észlelés-mozgás artikulációban, valami *mechanikus zavár* a mozgató sémaiban: a felismerés lehetetlenné válik (bár továbbra is megmarad a felismerés egy másik fajtája, amit nagyon jól megfigyelhetünk azokon a betegeken, akik kitünően le tudják írni a megnevezett tárgyakat, de képtelenek használni őket; illetve akik pontosan megis-

³¹ MM, 265. o., 133. o. – És 245. o., 108. o.: „az emlék realizációjának utolsó fázisa [...] a cselekvés fázisa”

³² Id. MM, 238–240. o., 100–102. o.; 243–244. o., 107. o.; 255–256. o., 121–122. o. – Még véletlenül sem szabad összekevernünk a mozgató sémat a dinamikus sémával: mindkettő szerepet játszik az aktualizációban, de egészen különböző szakaszokban, azonkívül az egyik pusztán szenzomotorikus, a másik pedig pszichológiai és mnemonikus természetű.

³³ MM, 241. o., 104. o.

métik, amit mondanak nekik, nem tudnak azonban szabadon beszélni). A bereg képtelen tájékozódni, rajzolni, azaz a motorikus tendenciákat követve felbontani egy tárgyat; észleletei csak szétszóró mozgásokkal váltanak ki. Az emlékek azonban ott vannak. Sőt, továbbra is feldidéződnek, különálló képekben testesülnek meg, azaz keresztülmennek az emlék aktualizációjának első mozzanatait alkotó athelyeződésen és forgáson. Ami hiányzik, az az utolsó mozzanat, az utolsó *szálassz*, a cselekvése. Mivel az észlelést kísérő mozgások szervezetenek, az emlék-kép ugyanolyan haszontalan és hatástalan marad, mint a tiszta emlék, és nem tud cselekvésbe átváltani. Íme az első fontos tény: a pszichikai vagy verbális vaktság és süket-ség esetei, amelyekben az emlékképek megmaradnak.³⁴

Térjünk át az észlelés–mozgás kapcsolat második fajtájára, amely a figyelemmel kísért felismerés feltételeit határozza meg. Már nem olyan mozgásokra kell gondolnunk, amelyek „tiszta észleleteinket folytatják, hogy hasznót húzzanak belőlük”, és amelyek a tárgyat szükségleteink szerint darabolják fel; itt olyan mozgásokról van szó, amelyek lemondanak a hatásról, amelyek visszavisznek minket a tárgyhoz, hogy annak minden részletét és teljességét helyreállítsák. Ekkor az emlékképek, a jelenbeli észlelet analógiájára, „uralkodó és már nem ki-segítő”, szabályos és nem esetleges szerepet játszanak.³⁵ Tegyük fel, hogy ezt a második fajta mozgást érik zavarok (a szenzomotorikus funkciók *dinamikus*, nem pedig mechanikus *zavarai*).³⁶ Lehetséges, hogy az automatiku-

³⁴ Id. MM, 252–253. o., 118–119. o.

³⁵ MM, 244. o., 107. o. – Kétfajta felismerés van tehát, az egyik automatikusan meggy végbe, a másik figyelmet követeli: ezeknek kétfajta emlékezet felel meg, az egyik motorikus és „mindegy pillanatnyi”, a másik megjelenítő, és tartással bír. Ezt az emlékezet aktualizációjának szempontjából tet megkülönböztetést semmiképpen sem szabad összekevernünk egy másik megkülönböztetéssel, amelyet a magában való emlékezet szempontjából állítottunk fel (emlékeket felidéző emlékezet és sürtő emlékezet).

³⁶ Három lényeges szöveghely a kétféle zavarral kapcsolatban: 245. o., 108. o.; 253. o., 118. o.; 314. o., 196. o. (Bergson ez utóbbi helyen különözteti meg a mechanikus zavart a dinamikusól).

san végbemenő felismerés megmarad, maga az emlék azonban látszólag eltűnik. Ezek az esetek gyakoribbak, ezért ezekre alapozták az afázia hagyományos fellogását, amely azt az agyban tárolt emlékek eltűnéséket értelmezi. Bergson problémája a következő: pontosan mi is az, ami eltűnt?

Első lehetőség: a tiszta emlék? Nyilván nem, hiszen a tiszta emlék nem pszichológiai természetű, és nem mullandó. Második lehetőség: az emlék felidézésének képessége, azaz az a képesség, hogy egy emlékképpben aktualizáljuk az emléket? Tény, hogy Bergson néha így fejezi ki magát.³⁷ A helyzet mégis bonyolultabb. Mert az aktualizáció első két aspektusa (az áthelyeződés és a forgás) egy-egy lelti beállítottságtól függ: az utolsó kettő viszont (a két-fajta mozgás) a szenzomotorikus rendszertől és a test beállítottságtól. Bármiilyen szorosan kapcsolódik is egymáshoz ez a két dimenzió, bármennyire kiegészítik is egymást, egyik sem helyezheti teljesen hatályon kívül a másikat. Amikor csak az automatikusan végbemenő felismerés mozgásait éri zavar (a szenzomotorikus rendszer mechanikai zavarai), az emlék még megőrizi pszichikai aktualizációjának teljességét; megmarad „normális külseje”, de már nem képes mozgásban folytatódni, aktualizációjának testi szakasza lehetetlenül vált. Amikor a figyelmet követelő felismerés mozdulatait éri zavar (a szenzomotorikus rendszer dinamikus zavarai), akkor kétségkívül több kár éri a pszichikai aktualizációt, mint az előző esetben – mert itt a testi beállítottság valóban felétele a lelkinek. Bergson mégis fenntartja, hogy még itt sem „síkkadt el” soha egyetlen emlék sem. Csupán „az egyensúly borult fel”.³⁸ Talán úgy kell ezt értünk, hogy az aktualizáció két pszichikai aspektusa továbbra is megvan ugyan, de elszakadnak egymástól, egy olyan testi beállítottság híján, amelybe beleilleszkehetnek, és amelyben összekapcsolódhatnak egymással. Oly-

kor tehát lezajlana az áthelyeződés és a sűrítés, de hiányozna a forgás kiegészítő mozgása, úgyhogy végül nem kapnánk különálló emlékképet (vagy legalábbis úgy tünne, mintha emlékképek egy egész kategóriája kitörődött volna). Mások viszont a forgás lenne meg, különálló képek formálódódnának, de mind az emlékezetből, mind egy-mástól elszakadva. Mindenesetre nem elég azt mondani, hogy Bergson szerint a tiszta emlék mindig megőrződik; azt is hozzá kell tennünk, hogy a betegség sohasem törli el az emlékképet mint olyat, hanem csak aktualizációjának egy-egy aspektusát kezdi ki.

Íme tehát az aktualizáció négy aspektusa: az áthelyeződés és a forgás, amelyek a sajátosan pszichológiai mozzanatokat alkotják; a dinamikus mozgás, amely nem más, mint az előző két elem egyensúlyához nélkülözhetetlen testi beállítottság; végül pedig az aktualizáció utolsó stádiumát jelentő mechanikus mozgás, a mozgató séma. Az egészben arról van szó, hogy a múltat hozzáfűzésünk a jelenhez, hogy a múltat a jelen igényei szerint használjuk – ezt nevezi Bergson „az életre irányuló figyelemnek”. Az első mozzanat találkozási pontot biztosít a jelen és a múlt között: a múlt szó szerint a jelen felé mozdul, hogy érintkezési (vagy sűrűsödési) pontot találjon vele. A második mozzanat az áthelyeződést, az átvitelt biztosítja, a múlt térnyerését a jelenben: az emlékképek helyreállítják a jelenben a múltbeli megkülönböztetéseket, legalábbis azokat, amelyek hasznosaknak bizonyultak. A harmadik mozzanat – a test dinamikus beállítottsága – biztosítja a két előbbi mozzanat összhangját: egyiket a másikkal korrigálja, és mindkettőt végigviszi. A negyedik mozzanat, a test mechanikus mozgása biztosítja az egész folyamatra jellemző hasznosságot és annak jelenbeli hozadékát. – De éppen ez a hasznosság, éppen ez a hozadék nem érne semmit, ha nem csatlakozna a négy mozzanathoz egy valamennyiükre érvényes feltétel. Láttuk, hogy a tiszta emlékezet egyszerre keletkezik azzal a jelennel, amely az általa felidézett múlt *egykor volt*. Az aktualizálódófélben lévő emlék tehát egy olyan képben próbál aktualizálódni, amely maga is egyszerre létezik ezzel a jelennel.

³⁷ Ld. MM, 253. o., 119. o., az emlék felidézése maga is akadályoztatva van”; és 254. o., 108. o.

³⁸ MM, 314. o., 196. o.

NEGYEDIK FEJEZET

EGY VAGY TÖBB TARTAM?

Márpedig nyilvánvaló, hogy egy ilyen emlékkép – „a jelen emléke” – teljesen haszontalan volna, hiszen csak az észleleti képet kettőzné meg. Az emlékek tehát nem saját jelenéhez (ahhoz a jelenhez, amellyel egyidőben keletkezett), hanem az új jelenhez képest kell megtestesülnie, amelyhez viszonyítva ő most múltnak számít. Ez a feltétel általában a jelen természetének köszönhetően teljesül, hiszen az szüntelenül elmúlik, halad és elmélyíti a szakradékot. Ime az aktualizáció ötödik aspektusa: egyfajta eltolódás, amelynek következtében a múlt csak egy másik jelennek köszönhetően aktualizálódik, nem pedig annak a jelennek köszönhetően, amely ő egykor volt (az ezen utolsó aspektusnak megfelelő zavar a paramenzia lenne, amelyben a jelennek mint olyannak az emléke aktualizálódna).³⁹

*

Egy pszichológiai tudattalan rajzolódként így ki előtűnik, amely nem azonos az ontológiai tudattalannal. Ez utóbbi a tisztia, virtuális, érzelken, inaktív és *önmagában való* emlékek felel meg. Az előbbi az aktualizálódófében lévő emlék mozgását ábrázolja: az emlékek ilyenkor a lebnizli lehetőségekhez hasonlóan mind megtestesítésre törekszenek, nyomást gyakorolnak, hogy a felszínre juthassanak – annyira, hogy a jelenből eredő minden nemű elfojtásra, valamint „az életre irányuló figyelemre” is szükség van ahhoz, hogy visszaszoríthassuk azokat az emlékeket, amelyek haszontalanok vagy veszélyesek.⁴⁰ Semmilyen ellentmondás sincs a két különböző tudatallan e kétféle leírása között. Sőt, az egész *Anyag és emlékezet* a közöttük lévő játéktérben bontakozik ki – ennek a következményeit kell a továbbiakban elemeznünk.

’A bergsoni módszernek két alapvető arcát ismerhetjük meg, az egyik dualista volt, a másik monista: először – a szétvárt vonalakat illelve a természetbeli különbségeket köveve – el kellett jutnunk a tapasztalat fordulóponjtán túlra; azután, még messzebb menve, rá kellett találnunk e vonalak metszéspontjára, hogy a monizmust új alakban állíthassuk vissza jogába.¹ Ezt a programot valósítja meg az *Anyag és emlékezet*. – Először valóban az objektum és a szubjektum két vonala – észlelet és emlék, anyag és emlékezet, jelen és múlt – között fennálló természetbeli különbségeket tárjuk fel. – Mi történik ezután? Kétségtelen, hogy az emlék aktualizációja során látszólag eltűnik az őt az észlelettől elválasztó természetbeli különbség: az emlékekpek és az észleleti képek között nincs és nem is lehet más különbség, mint fokozatbeli.² Éppen ez az oka annak, hogy az intuitív módszere nélkül egy rosszul elemzett pszichológiai keverék foglyai maradhánk, amelyben az eredeti természetbeli különbségek a felismerhetlenségig elmosódtak.

Világos azonban, hogy ezen a szinten még nem áll rendelkezésünkre olyan pont, amely valódi egységet jelentene. Az egységet jelenő ponnak a tapasztalat fordulatopontjának *másod oldaláról* kellene magyarázatot adnia

¹ Id. fennebb 17–20. o.

² MM. 225. o., 83. o.: „észrevehetetlen fokozatokon keresztüli jutunk el az idő menten elhelyezkedő emlékektől a mozdulatokig, amelyek a térbe írják azok születő vagy lehetséges hatásait [...]” – 226. o., 135. o.: „Folyamatos haladásról van itt szó [...] Egyetlen pillanatban sem lehet pontosan megmondani, hogy hol végződik a gondolat vagy az emlékkép, és hol kezdődik az emlékkép vagy az észlelet.” – 270. o., 140. o.: „Minél teljesebb, konkrétabb és tudatosabb képzet alakját ölti az emlék, annál inkább összeolvad az észlelettel, amely felidézze őt, vagy amely megjelenéséhez keretet biztosít.”

³⁹ ES, 925–928. o., 146–150. o.

⁴⁰ ES, 896. o., 107. o.